

УДК 94(470+571)“18/19”;378

Ю. В. Бургаз

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ ТЕРОРІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті автор аналізує участь студентства у революційній боротьбі на території Російської імперії у кінці ХІХ на початку ХХ ст. Автор розкриває причини виникнення ідей радикально-терористичного спрямування та мотиви, якими керувалися терористи. Розглядає основні терористичні організації, що діяли на теренах Російської імперії, головна увага приділяється характеристиці діяльності терористичних організацій та участь у них студентів. Акцентує увагу на діяльності головних лідерів терористів та їх відношення щодо навчаючої молоді.

Ключові слова: студентство, терористи, терористичні організації, терористичні акти.

В кінці ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії в середовищі революційного руху виникає терористичний напрямок. Його метою стає боротьба з правлячим режимом та втілення своїх ідей за допомогою терору. Ідеологом такого методу була інтелігенція, яка не в змозі довести свою позицію бралася до зброї. З кожним роком вона все більше поповнялася студентами, які були виключені з університетів через участь у демонстраціях, чи навіть успіхи в навчанні. Своєю метою вони вважали знищення певного урядового посадовця, а для досягнення своєї цілі не зупинялися ні перед чим. Початком тероризму в Російській імперії вважають 4 квітня 1866 р., коли Д. Каракозов здійснив замах на Олександра ІІ, а кінцевою датою вважається вересень 1911 р., коли було смертельно поранено П. Столипіна.

Проблема участі студентства в революційному терорі є мало дослідженою. Дореволюційні автори С. Татищев (1903) [1], та шеф жандармів А. Спірідович (1928) [2], у своїх працях лише частково окреслили діяльність терористичних організацій, та особливо участі в них студентства. Значну увагу надавали судовим процесам та діяльності терористичних організацій. Радянські історики лише поверхнево досліддили участь студентства у революційній терор у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст., відводячи головну роль пролетаріату, М. Троїцький [3; 4], М. Лемке (1906) [5]. Сучасні дослідники вже більше уваги надавали дослідженню даної проблеми. С. Ланцов (2004) [6], О. Будницький [7;8], американська дослідниця А. Гейфман (1997) [9], у своїх працях вони використовували спогади лідерів політичних організацій, ідеологів та практиків терору. російський історик Н.Олесич (1998) [10] у праці “Господин студент. История Санкт-Петербургского университета”, охарактеризувала так званого “студента з бомбою”, описала мотиви, якими вони керувалися, та наслідки їх діяльності.

У середині ХІХ ст. в Російській імперії поширюються радикальні настрої серед населення, які не залишилися не приведеними в дію. Після теорії настає час і для практики. Як зазначав О. Будницький, у той час у державі ультрарадикальні настрої набирали все більшої сили, і незабаром люди, які підтримували терористичні методи, почали підтримувати погляди про необхідність фізичного знищення політичних противників, і навіть створили цілу систему ідеологічного пояснення тероризму, а згодом перейшли від теорії до практики [8, с.8].

Велике значення відіграли наступні фактори: розчарування та готовність народних мас до повстання, пасивність більшої частини суспільства, а головним провокуючим засобом був політичний устрій Російської імперії та персоніфікація влади. Терористи спочатку переоцінювали реальне значення імператора у всіх владних структурах країни. Тероризм повинен був сприяти дезорганізації уряду. На той час він був так званою формою “ідеолога”, а з ним – загроза нових замахів повинна була змусити владу змінити політику. Саме тому він розглядається як засіб “незадоволення” народу, для того, щоб підштовхнути його до повстання [8, с.13].

4 квітня 1866 р., наслуховавшись кроваво-інфантильних розмов у гуртку свого двоюрідного брата Ішутіна, Д. Каракозов стріляв в Олександра ІІ, відкривши тим самим епоху тероризму в Російській імперії. Невдача замаху полягала не тільки в тому, що Каракозов промахнувся, а в тому, що цей замах не був сприйнятий суспільством так, як на це сподівався він.

Саме таке радикальне середовище в кінці 1860-х рр. створило першу в Російській імперії терористичну організацію, а всі терористичні настрої перетворилися на так званий “Терористичний маніфест”. Такою організацією стала “Народная расправа” і її прокламація “Катехизис революционера”, створений С. Нечаєвим. Який зазначав, що початок їхніх справ, поклав замах Д. Каракозова на імператора Олександра ІІ, хоча в “Катехизисе” пропонувалося царя залишити живим до початку “мужицького суда”.

Здійснити Н. Нечаєву вдалося лише один терористичний акт. Жертвою якого став не урядовий чиновник чи реакційний публіцист, а студент, учасник тієї ж нечаєвської “Народной расправы” І. Іванов, який виразив свої сумніви стосовно деяких дій Нечаєва. Вбивство І. Іванова стало класичним терористичним актом. На думку самого Нечаєва, Іванов являв особливу небезпеку для “Народной расправы”, підриваючи авторитет її керівника.

Нечаєвська традиція, за словами О. Будницького, фізичного знищення та тероризації особливо небезпечних осіб, безпосереднього підкорення низів революційному керівництву, та оправдання будь-якого аморалізму, якщо він слугує інтересам революційного руху [7, с. 42–44]. Після цих подій в Російській імперії відразу розпочала розгортатися нова форма боротьби – антиурядовий терор – найбільш крайні виявлення політичного радикалізму.

1878 р. став ключовим у подальшій історії революційного терору, який розпочався вистрілом 24 січня В. Засулич в градоначальника Петербурга Ф. Трепова. Якщо вбивство Іванова планувалося як холодний розрахунок, то замах В. Засулич – наслідок відчуття несправедливості. Її справа висвітлила перехід радикалів до тероризму – при відсутності в державі гарантії особистих прав та демократичних свобод, саме тому зброя і здавалася тим людям надійним методом вирішення цих проблем. В. Засулич мстила, як наголошувала сама, за студента Богомолова, якого забили різками в тюрмі. Цей замах викликав велику симпатію в суспільстві і підштовхнув “юних героїв” на здійснення спокутуючих вчинків.

Після вистрілу В. Засулич відбувся ще ціла низка терористичних актів, най більшим з яких стало вбивство землевольцем С. Кравчинським 4 серпня 1878 р. у Петербурзі шефа жандармів генерал-адъютанта Н. Мезенцева. За випадковими обставинами це сталося наступного дня після розстрілу в Одесі революціонера І. Ковальського, якому було винесено смертний вирок за збройний супротив поліції під час арешту. І хоча Мезенцев був убитий за те, що він відмовив імператора не пом'якшувати покарання процесу “193-х” і наполіг на висланні звільнених в'язнів з в'язниці. Все одно його вбивство постало в очах суспільства, як помста за покарання революціонера, перше після покарання Каракозова.

Зважаючи на всі ці події, у програмі найбільшої революційної організації другої половини 1878-х рр. – “Земли и воле” – терору відводилася обмежена роль. Він розглядався як самозахист та дезорієнтація урядових структур, визнавалося “систематическое истребление наиболее вредных или выдающихся лиц из правительства и вообще людей, которыми держится тот или другой ненавистный порядок” [11, с. 33].

Децю пізніше, 30 січня 1878 р. під час обшуку квартири соціалістів у Одесі, її жителі вчинили озброєне протистояння, яке тривало кілька годин, на що уряд був змушений застосувати військову силу. 1 лютого того року в Ростові-на-Дону був убитий робітник, якого соціалісти запідозрили в доносі, а 23 лютого ними було здійснено напад на прокурора Котляревського у Києві. Наступного дня в Російській імперії з'являється надрукований заклик, в якому містилися погрози не лише для Котляревського, й офіцеру київського губернського жандармського управління барону Гейкіну.

Всі ці події ніяк не могли не відобразитися на настроях деяких революційно налаштованих студентів. Похорони одного з ув'язнених соціалістів перетворився на нову демонстрацію, такою демонстрацією було зустрітє 31 березня, коли присяжні виправдали В. Засулич за спробу вбити генерал-адъютанта Трепова. Під час цієї демонстрації з натовпу в поліцію було зроблено декілька вистрілів [1, с.389–590].

Серед учасників соціал-революційної організації, які уникали арештів та переслідування зі сторони поліції, все більше росло невдоволення. Так, 24 квітня 1878 р. у Києві було вбито капітана жандармів барона Гейкіна. В червні того ж року під час суду в Одесі по справі збройного протистояння поліції, здійсненим соціалістом Ковальським та його спільниками, зібрання молодих людей, серед яких здебільшого були студенти, вчинило безлади перед засіданням суду, під час яких соціалісти перестрілювалися з поліцією, і як наслідок було вбито та поранено декілька осіб. Наступною жертвою терористів став харківський князь Д. Кропоткін. У той час у Російській імперії ув'язнені революціонери за допомогою своїх друзів та однодумців тікали з в'язниці, а також голодували на знак протесту проти поганого ставлення до них. Тому адміністрація в'язниць приймає рішення про запровадження більш жорстких методів щодо в'язнів. Прийняття таких заходів проти голодних бунтів харківським губернатором князем Кропоткіним, викликали проти нього велике незадоволення та ненависть революціонерів. Як наслідок він був убитий 9 лютого 1879 р.

Відразу ж за вбивством князя Кропоткіна в Харкові відбулося вбивство поліцейського агента Рейнштейна в Москві, а 13 березня в Петербурзі здійснено замах на шефа жандармів Дрентельна. 2 квітня о дев'ятій годині ранку під час повернення імператора Олександра II з прогулянки до Зимового палацу невідомий вистрелив у нього п'ять разів. Натовп, який прибіг на звук вистрілів, схопив стріляючого, як вияснилося, це був сільський вчитель О. Соколов відрахований з університету.

За словами С. Татіщева, не зважаючи на всі заходи безпеки та розслідування справ злочинів, головним керівникам і організаторам цього руху, все ще вдавалося втекти від поліції та вільно пересуватися по Російській імперії. В останніх числах червня було назначено великий з'їзд у Воронежі партії “Земля і Воля”, який об'єднав розсіяну по всій країні організацію. Напередодні свого з'їзду соціалісти, які в своїх поглядах підтримували державний переворот (її прихильники під час з'їзду наполягали на тому, щоб члени організації підтримали їх думку), не дійшли певного консенсусу, після чого партія розколотася на дві організації. Одна з них, партія “терористів”, назвала себе “Народной волей”, а народники – “Черный передел”. Обидва гуртки створили свої друкарські органи. Розходячись у методах, вони мали одну спільну мету – перебудову Росії на анархічних началах і надавали один одному взаємну допомогу [1, с.399–400].

Головною своєю метою “терористи” поставили дезорганізацію уряду і незадоволення народних мас, а необхідність терору обумовили переслідуванням народників з боку влади та особисту відповідальність Олександра II за репресії, які зафіксував Виконавчий комітет “Народной воли” у смертному вирокі царю [12].

На зібраннях “Исполнительного комитета Народной воли”, які відбувалися в Петербурзі, її члени вирішили здійснити декілька спроб замаху на царя. Першою спробою було використати динаміт, коли імператор буде повертатися в Петербург з Лівадії. Замінювавши залізницю в трьох місцях, вони дізналися, що імператор змінив маршрут і прямуватиме не через Одесу, а через Москву. Терористи готувалися до замаху майже три місяці. Однак їх спроба замаху на царя не була здійснена, в результаті підірвано лише потяг, який йшов за імператорським. Зловмисників не вдалося знайти.

Ще однієї невдачі зазнали терористи 5 лютого. До Зимового палацу, серед столярів, які працювали в підвалі поступив під чужим іменем був “заагітований” робітник, який протягом чотирьох місяців носив у своєму сундуку динаміт. О шостій годині вечора, зазвичай коли царська родина вечеряє, підпалив його. У цей час жодного члена родини імператора не було в їдальні, бо до них прибув принц О. Гессенський із своїм

сином, через, що і був перенесений обід. Під час вибуху загинуло 11 і поранено 56 осіб, чинів Фінляндського полку, які несли караул. На деякий час спроби “Народной воли” убити імператора припиняються, однак 1 березня 1881 р. вони заклали бомбу в підкопі під Малою Садовою та виготовили чотири бомби. Вранці цього ж дня С. Перовська на одній з конспіративних квартир роздала по одній бомбі кожному з чотирьох фанатиків: Н. Рисакову, І. Гриневецькому, І. Емельянову і Т. Михайлову. О 14 годині того ж дня було смертельно поранено Олександра II, який незабаром помер [1, с.402].

Після вбивства Олександра II Виконавчий комітет “Народной воли” 10 березня висунув новому імператору Олександру III лист-ультиматум, в якому зазначалося: або революція, неминуха яку не можна ніяк зупинити, або добровільне надання верховної влади народу. Реакція Олександра III була такою: всіх учасників убивства Олександра II були заарештовано, а потім передано до суду 3 квітня А. Желябов, С. Перовская, М. Кибальчич, Т. Михайлов та М. Рисаков були страчені [13].

Усі інші члени “Народной воли” були арештовані і вийшли на волю в період революції 1905–1907 рр. У наступні роки, після розгрому організації, Т. Шевирев та О. Ульянов створили “Терористичну фракцію” партії “Народна воля”, але вже після невдалого замаху на Олександра III, здійсненого 1 березня 1887 р., група була заарештована, і революційний терор у Російській імперії припинився майже на 15 років [6].

Першим терористичним актом ХХ ст. стало вбивство 4 лютого 1901 р., консервативного міністра освіти Н. Боголепова студентом П. Карпачовим, якого виключили з університету. Карпович мстив за своїх товаришів студентів відданих в солдати, за участь в зібраннях. Шквал захоплення і поклоніння викликав вчинок Карповича в студентському середовищі. Це врахували есери. Не отримавши будь-якої міцної підтримки в робітників, вони звернули увагу на ще не втягнену в політику студентську масу [8, с.147–148]. Причиною була розправа з учасниками студентських хвилювань, яких масово віддавали в солдати.

У 1902 р. створено “Бойову організацію” есерів, яка вважала себе наступницею “Народной воли”. Її засновником та організатором з 1902–1903 р. був Г. Гершун. Вони використовували такі ж методи боротьби, як і їхні попередники.

18 березня 1902 р. Е.Алларт здійснила невдалий замах на життя міністра Д. Трьопова. Вона була учасницею студентських хвилювань 9 лютого 1902 р. Її заарештували та відправили до в'язниці на 13 днів. 2 квітня 1902 р. біля під'їзду до Маріїнського замку, де розташований кабінет міністрів Російської імперії, зупинився кінний екіпаж. Офіцер, що приїхав повідомив швейцару, що в нього пакет міністру внутрішніх справ Д. Сипягіну. Через кілька хвилин тишу вестибуля замку порушило декілька вистрілів, так був убитий царський міністр, який погрожував утопити Петербург у крові бунтуючого студентства. Стріляючим виявився студент С. Балмашев, він виконав завдання “Боевой організації” есерів. 3 травня 1902 р. С. Балмашев, відмовившись від помилування, був повішаний за рішенням військово-польового суду в Шлисербурзької фортеці.

Як зазначала сучасна дослідниця Н. Олесіч, серед молоді, загіпнотизованої терором, було і багато благородних, чесних, достойних, готових віддати своє життя, однак познайомившись ближче з цими людьми, виникає бажання порівняти їх з Дон Кіхотом: “он впечатлителен и жалок, он достоин сочувствия и неприязни, он обречен” [10, с.149].

Були і особистості з скривдженою душею, пораненою психікою, і просто психічно хворі люди, і, нарешті поряд з ними, різноманітні авантюристи. Автор зазначає, що ліберальний політик П. Струве, визначив образ нового революціонера, як поєднання радикала та криміналу. “Нужны выстрелы! Нужна громкая пальба по всей линии, иначе снова закостенеет общество!.. Нужны герои, самоотверженные апостолы свободы, крови мщениа”, – проповідували есери, звертаючись до молоді. І відразу почали лунати вистріли, розриватися бомби. Один за одним відбувалися терористичні акти, розпочалося полкування на імператора, його родину, міністрів, генералів, сановників. У ролі апостолів виступали майже всі молоді дослідники – студенти. У героїв одинаків була маса попочителів. Багато молодих людей мріяли здійснити дещо схоже, героїчне, а в боротьбі за студентську молодь змагалися дві політичні партії: Російська соціал-демократична робітничка партія та партія соціалістів – революціонерів.

Партія соціалістів-революціонерів утворилася в 1902 р. внаслідок об'єднання нелегальних народницьких організацій та груп, що виникли ще в 90-х рр. ХІХ ст. на руїнах “Народной воли”. Партія успадкувала теоретичну платформу народництва, одну з форм домарксистського соціалізму, дещо модернізуючи її. У “Манифесте партии социал-революционеров” зазначалася визначна роль інтелігенції в революційному процесі, що було досить цікавим для студентів, як найбільш збуджених серед інтелігенції. На їх думку, саме молодь мала досить великий відсоток культурного розвитку та велику політичну самосвідомість і було вдалим середовищем для поширення їх ідей. Лідери партії Чернов, Гершуні, К. Брешко-Брешковська неодноразово намагалися обґрунтувати авангардну роль молоді інтелігенції у російській революції [10, с.150-160].

Як уся інтелігенція, так і її частина – студентство – представлялася есерам як деяка однорідна маса. Тому спільні “ідеальні” моменти боротьби з насиллям, притаманні молоді, “близькі їй та дорогі”, були, за їх твердженням, не класового походження. Саме ці “ідеальні” мотиви начебто спонукали молоду інтелігенцію здійснити героїчну місію, яка, на думку есерів, могла стати успішною лише у випадку ідейного об'єднання всіх студентів.

15 липня 1904 р. стало кульмінацією есерівського терору і великим аргументом на користь ефективності їхньої тактики. На деякий час есери зосередилися на двох можливих цілях у столиці. Здійснюючи спостереження за генерал-губернатором Д.Треповим в Санкт-Петербурзі, члени “Бойової організації” випадково дізналися місцеперебування міністра юстиції Муравйова. Без санкцій Центрального комітету та відсутністю інших членів організації (вони перебували в Петербурзі), М. Тютчев виступив проти здійснення терористичного акту, однак Савіков наполіг на іншому.

Після довгих спостережень терористам вдалося визначити місце перебування міністра внутрішніх справ, який викликав особливу ненависть революціонерів і лібералів. Міністра по дорозі на прийом до царя убив Є. Сазонов (відомий під псевдонімом Авель). Есери здійснили в десятки разів більше терактів після вбивства Плеве, жоден з них не мав справжнього впливу на політику уряду.

Наступна спроба була більш привабливою. У грудні 1904 р. члену "Бойової організації" Т. Леонтьєвій, дочці якутського віце-губернатора, було надано можливість продавати квіти на бенкеті, на якому повинен бути присутній Микола II. Леонтьєва, як зазначала А. Гейфман, переконлива терористка, експансивна, з дещо нестійкою психікою, запропонувала вбити царя. Терористи, не чикаючи згоди партійного керівництва, схвалили це рішення. Однак їй не вдалося взяти участь у терористичному акті, бо цей акт був би відмінений центральним керівництвом.

До цього часу московське відділення "Бойової організації" було вже готовим нанести удар імператорській сім'ї. Їх жертвою став князь Сергій Олександрович, який загинув від бомби 4 лютого 1905 р., кинутої близьким другом Савікова І. Каляєвим [9, с. 79–80]. Починаючи з цього періоду, радикали були вже готовими взяти до рук зброю, це прискорили події неділі 9 січня 1905 р. [10, с. 27–28]. На роки революції припав пік есерівського терору. За підрахунками Д. Павлова з січня 1905 р. до кінця 1907 р. есерами було здійснено 233 теракти (до 3 червня 1907 р. прийнятої в історіографії дати закінчення революції – 220 замахів).

Особливого масштабу есерівський терор набув у період революції 1905 – 1907 рр. окрім "Бойової організації", в країні діяли літучі бойові загони, які підпорядковувалися обласним партійним комітетам, а також місцевій бойовій дружині. Жертвами терористів стало 2 міністра, 33 генерал-губернатора, губернатора і віце-губернатора, 16 градоначальників, начальників окружних відділень, поліцеймейстрів, прокурорів, їх помічників, начальників поліцейських відділків, 7 генералів та адміралів, 15 полковників, 8 присяжних, 26 агентів поліції та провокаторів. Одним з останніх терористичних актів, які потрясли всю Російську імперію стало вбивство прем'єр-міністра П. Столипіна в Києві 1 вересня 1911 р. анархіст Д. Богровим.

Отже, революційний терор у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. був одним з найбільш кривавих в історії держави. Образ революціонера терориста викликав страх в суспільстві. Однак не став засуджуватися, а навпаки перетворився на привабливе захоплення молодих людей, і все більше поповнював свої ряди. Членами таких організацій ставали молоді люди, значна частина яких походила з заможних родин, більшість яких - студенти.

Джерела та література

1. Татищев С. С. Император Александр II. Его жизнь и царствование / С. С. Татищев. – Т. 2. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1903. – 752 с.
2. Спиридович А. Записки жандарма. / А. Спиридович – Харьков: Пролетарий 1928. – 205 с.
3. Троицкий Н. А. Царские суды против революционной России. Политические процессы в 1871–1880 гг. / Н. А. Троицкий – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1976.
4. Троицкий Н. А. Безумство храбрых (Русские революционеры и карательная политика царизма (1866–1882 гг.)) / А. Н. Троицкий. – М.: Мысль, 1978. – 323 с.
5. Лемке М. Бакуненские цареубийцы // Былое. – 1906. – № 5. – С. 242.
6. Ланцов С. А. Революционный терроризм в России // Террор и террористы: Словарь. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004.
7. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.). / О. В. Будницкий. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
8. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 576 с.
9. Гейфман А. Революционный террор в России 1894 – 1917 гг. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
10. Олесич Н. Господин студент императорского Санкт-Петербургского университета / Н. Я. Олесич. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1998. – 208 с.
11. Революционное народничество 70-х годов XIX века. / [ред. С. С. Волк] Т. II. – М.-Л.: Наука, 1965. – 255 с.
12. "Народная воля" и ее "Красный террор" // Н. Троицкий ; http://scepsis.net/library/id_744.html
13. Вторая революционная ситуация: Нисходная фаза // Н. Троицкий ; http://scepsis.net/library/id_1516.html
14. Прайсман Л. Г. Терористы и революционеры, охраны и провокаторы / Л. Г. Прайсман – М. : РОССПЭН, 2001 – 431с.
15. Сибиряков И. В. История политического террора в России в начале XX в. в отечественной историографии / И. В. Сибиряков // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2010. – № 28.

Burgaz Yu. V. Student participation in revolutionary terror at the end of XIX – XX cent.

The article analyses the participation of students in the revolutionary movement in the late XIX - early XX century. It reveals the main causes of terrorist ideas among students and the main motives that guided the terrorists. The author focuses on the major terrorist acts committed by young people, considers the major terrorist organizations operating in the Russian Empire in the late XIX - early XX century. The main attention the author pays to characteristics of terrorist organizations, their leaders and the participation of students who studied at the university or were excluded from it through participation in anti-government demonstrations.

Key words: students, terrorists, terrorist organizations, terrorist acts.

Бургаз Ю. В. Участие студентов в революционном терроре (конец XIX – начало XX в.)

В статье автор анализирует участие студенчества в революционной борьбе на территории Российской империи в конце XIX – начале XX в. Автор раскрывает причины возникновения идей радикально-террористического направления та мотивы, которыми руководились террористы. Рассматривает основные террористические организации, что действовали на территории Российской империи, основное внимание уделяется характеристике деятельности террористических организаций та участие в них студентов. Акцентирует внимание на деятельности главных лидеров террористов та их отношение к учащейся молодежи.

Ключевые слова: студенчество, террористы, террористические организации, террористические акты.